

تعدد نتیجه در جرایم تعزیری براساس قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲

فضل الله فروغی^{۱*}، بهزاد جودکی^{۲**}

۱. (نویسنده‌ی مسئول)، استادیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز
۲. دانشجوی دوره‌ی دکترای حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۴/۱۶ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۵/۰۹/۲۱)

چکیده

بحث تعدد نتیجه ذیل بحث تعدد جرم بوده و در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ برای اولین بار بحث تعدد جرم در حالت تعدد نتیجه در جرایم موجب تعزیر مورد توجه قانونگذار گرفت و در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ این قانون به بیان حکم آن پرداخته شده است. برای مثال آن را می‌توان به رفتار واحد وارد کردن مواد سمی به آب در نظر گرفت (ماده ۶۸۸ ق.م.ا) که از یک سو منجر به تلف و مسمومیت حیوانات دیگران مثلاً پرورش ماهی (ماده ۶۷۹ ق.م.ا) و از سوی دیگر باعث از بین رفتن محصولات دیگری (ماده ۶۸۵ ق.م.ا) می‌شود. روشن است که در این مثال یک فعل بیشتر صورت نگرفته اما منجر به نتایج متفاوتی شده است. در واقع در این تعدد، به جای اینکه قانونگذار توجه خود را معطوف به تعدد افعال مرتکب بداند به نتایج حاصل از رفتار واحد وی توجه داشته است؛ در همین راستا سؤالاتی پیش می‌آید از جمله اینکه آیا این نوع از تعدد در خصوص مجنی علیه واحد یا متعدد، جرایم مشابه یا مختلف، عمدی یا غیرعمدی، مطلق یا مقید و ... صدق کرده و قابلیت اجرا دارد؟ وجه ممیزه تعدد نتیجه با عناوین مشابه همچون تعدد معنوی، جرم شامل، جرم مرکب و جرم مرتبط چیست؟

* Email: forughi@shirazu.ac.ir

** Email: behzad.jodaki@yahoo.com

روش تحقیق مقاله، روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای می‌باشد. نتایج پژوهش بیانگر آن است که اقدام مقنن در جهت تقنین این نوع از تعدد و به کار بردن آن ذیل تعدد مادی صحیح بوده و علی‌رغم شباهت‌های این نهاد حقوقی با عناوین مشابه، از آنجایی که یک رفتار انجام می‌گیرد که این رفتار منجر به نتایج مادی مختلف می‌شود، با نهادهای دیگر متفاوت است.

کلیدواژگان: جرم، تعدد جرم، تعدد نتیجه، تعزیرات

مقدمه

بحث تعدد نتیجه یکی از مباحث قاعده تعدد جرم می‌باشد؛ در این تعدد، به جای اینکه قانونگذار توجه خود را معطوف به تعدد افعال مرتکب بداند به نتایج حاصل از رفتار واحد وی توجه داشته و خطرناکی وی که منجر به نتایج متعددی می‌شود را کمتر از تعدد افعال ندانسته و برای اولین بار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در بحث جرایم تعزیری به بیان حکم آن پرداخت. هر چند قانون در این خصوص دارای نوآوری است ولی بدون تبیین ملاک‌ها و بیان تمایزات آن با سایر عناوین مشابه همانند تعدد معنوی صرفاً به بیان حکم موضوع پرداخته شده است.

چرا که این امکان وجود دارد فردی قصد ارتکاب جرایم متفاوتی را نماید که تحقق همه آن جرایم تنها با انجام یک رفتار امکان‌پذیر باشد؛ در چنین شرایطی اگر با نگاه سنتی به این قضیه نگاه کرده و قائل به این باشیم که فرد یک رفتار مادی بیشتر انجام نداده و در نتیجه یک جرم بیشتر اتفاق نیفتاده پس یک مجازات هم بیشتر نخواهد داشت، ممکن است موجب گریز بسیاری از افراد از قانون شود، این در حالی است که قصد ایجاد جرایم متفاوت و نتایج مختلف را دارند؛ در نتیجه این امر با آنچه که برای توجیه تشدید مجازات شخصی که مرتکب جرایم متعدد می‌شود، مغایر خواهد بود.

از نظر فقهی هر چند در فقه عنوانی به نام «تعدد نتیجه» بیان نشده، اما معنای مشترک با آن که به بحث ما مربوط می‌شود، تداخل اسباب می‌باشد. تداخل اسباب در احکام فقهی به معنای این است که اشتراک چندین سبب بر یک مسبب چه تأثیری دارد؛ مانند آنکه با تحقق چند سبب شرعی برای غسل، تنها یک عمل غسل واجب می‌شود یا خیر؟ در منابع اصولی و فقهی این بحث وجود دارد که آیا اصل تداخل اسباب متعدد برای یک مسبب حکم شرعی است یا اصل عدم تداخل آنهاست مگر آنکه برای تداخل دلیل وجود داشته باشد. نخستین فقیه شیعی که بحث تداخل اسباب را به عنوان

قاعده مطرح کرده، شهید اول در القواعد و الفوائد است. (مکی عاملی، ۱۴۰۸، ج ۱، صص ۴۳-۵۴) پس از وی، فقها این مسئله را در شمار قواعد فقهی مطرح کرده‌اند؛ همچنین بایستی دانست که در حالت تعدد نتیجه، در مباحث فقهی جرایم حدود، قصاص و دیات برخلاف جرایم تعزیری، علی‌الاصوال قاعده جمع مجازات‌ها اجرا می‌گردد؛ در این رابطه می‌توان به مواد ۲۵۲، ۲۹۶، ۵۳۸، ۶۳۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ اشاره کرد.

با توجه به جدید بودن موضوع و تغییر دیدگاه قانونگذار در برابر رویه قضایی سابق و عدم تعیین حدود و ثغور این نوع از تعدد، ضرورت انجام این تحقیق ایجاب می‌نماید که در پی یافتن پاسخ سوالات ذیل باشیم؛ آیا این مفهوم را باید ذیل فروعات تعدد معنوی جرم بررسی کرد یا تعدد مادی؟ منظور از نتایج مجرمانه متعدد چیست؟ تعدد نتیجه تنها در خصوص جرایم مقید به نتیجه مصداق دارد یا جرایم مطلق را هم شامل می‌شود؟ رفتار اولیه بایستی فعل باشد یا ترک فعل هم می‌تواند منجر به نتایج متعدد گردد؟ وجه تمایز تعدد نتیجه با مفاهیم مشابه چه مواردی می‌باشد؟ فرضیه محقق این است که علی‌رغم شباهت‌های این نهاد حقوقی با عناوین مشابه، از آنجایی که یک رفتار انجام می‌گیرد که این رفتار منجر به نتایج مادی مختلف می‌شود، با نهادهای دیگر متفاوت است.

در ادامه ضمن توضیح تاریخچه‌ای از تعدد نتیجه در قوانین و رویه قضایی قبل و بعد از انقلاب اسلامی (قسمت اول)، برای روشن شدن موضوع، شرایط، احکام و حدود و ثغور آن در جرایم تعزیری مشخص (قسمت دوم) و در نهایت وجه تمایز این نوع تعدد با عناوین مشابه (قسمت سوم) بیان می‌گردد.

۱. تعدد نتیجه در قوانین و رویه قضایی

در این قسمت با توجه به مواد قانون مجازات و رویه قضایی هر مقطع قانون‌گذاری به بررسی تعدد نتیجه، با لحاظ مقررات قبل و بعد از انقلاب اسلامی می‌پردازیم.

۱-۱. تعدد نتیجه در قوانین و رویه قضایی قبل از انقلاب اسلامی

در قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ مقررات مربوط به تعدد جرم و مجازات آن در مواد ۳۱ و ۳۲ مورد حکم قرار گرفته بود. مطابق ماده ۳۱ آن قانون: «هرگاه فعل واحد دارای عناوین متعدد جرم باشد مجازات جرمی داده می‌شود که جزای آن اشد است» و بر اساس ماده ۳۲ قانون مذکور: «اگر

چند جرم برای یک مقصد واقع شوند یا اینکه بعضی از آنها مقدمه و یا جزء دیگری بوده و یا از همدیگر تفکیک نشوند، تمام آنها یک جرم محسوب و مجازات جرمی داده می‌شود که مجازات آن اشد است». از آنجایی که در تعدد نتیجه تنها یک عمل صورت می‌گیرد نمی‌توان به هیچ یک از مواد فوق برای تعدد نتیجه تمسک جست زیرا ماده ۳۱ در مورد تعدد اعتباری و ماده ۳۲ در مورد تعدد مادی می‌باشند و هر کدام از اینها با تعدد نتیجه تفاوت می‌نماید.

به دلیل ایرادات جدی وارد بر این قانون، در سال ۱۳۱۱ ماده‌ی ۲ از مواد الحاقی به قانون آیین دادرسی کیفری، جایگزین مواد ۳۲ و ۳۳ قانون سابق شد. (عباسی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۶) ماده ۲ الحاقی چنین مقرر می‌داشت: «اگر شخصی مرتکب چند عمل شده که هر یک از آنها مطابق قانون جرم باشد، محکمه برای هر یک از آن اعمال حکم مجازات علیحده صادر خواهد کرد، ولو اینکه مجموع آن اعمال به موجب قانون جرم خاصی شناخته شده یا بعضی از آنها مقدمه دیگری باشد. در صورتی که فرداً فرد اعمال ارتكابه جرم بود، بدون اینکه مجموع آنها در قانون عنوان جرم خاصی داشته باشد، محکمه باید برای هر یک حداکثر مجازات مقرر را معین نماید. در صورتی که فرداً فرد آن اعمال جرم بوده و مجموع آنها نیز در قانون عنوان جرم خاصی داشته باشد محکمه باید برای هر یک از آن اعمال مجازات علی‌حده تعیین کرده و برای مجموع نیز مجازات قانونی را مورد حکم قرار دهد. در هر یک از موارد فوق فقط مجازات اشد به موقع اجرا گذاشته می‌شود».

رویه قضایی سابق ایران، تعدد نتیجه را جرم تلقی اما برای آن مجازات متعدد در نظر نمی‌گرفت. مثلاً شعبه دوم دیوان عالی کشور در رأی ۷۳-۱۲/۸-۱۳۲۰ این گونه حکم کرده است: «اگر کسی بر اثر بی احتیاطی مرتکب قتل و جرح گردد، همان بی احتیاطی است و در این مورد تعدد نتایج موجب تعدد عمل نخواهد بود». (باهری و داور، ۱۳۸۰، ص ۴۲۸) همچنین مطابق رأی شماره ۲۲۳-۱۲/۲۱-۱۳۲۳ شعبه ۲ دیوان عالی کشور: «اگر کسی ضربه‌ای به کسی وارد سازد که در نتیجه دفعتاً جرحی به زیر چشم مجنی علیه وارد شده و دندان او نیز بیفتد، در این مورد عرفاً یک عمل محسوب می‌شود، اگر چه آثار متعدد از آن حاصل شده باشد». یا رأی شماره ۳۰/۴۱۶۵ مورخ ۱۳۲۶/۹/۹ در همین زمینه مقرر می‌دارد: «در صورتی که سرعت سیر ماشین موجب دو حادثه شده باشد تعدد نتایج موجب تعدد عمل نخواهد شد». (متین، ۱۳۸۲، ص ۳۲۹) در رأی شماره ۲۰۸۹-۱۳۲۹/۸/۲۳ شعبه ۵ نیز آمده است: «در تصادف درشکه با دو نفر و فوت و مجروح شدن دیگری، فعل واحدی است دارای دو عنوان که برابر ماده ۳۶ مجازات جرمی داده می‌شود که جزای آن اشد است. متعدد دانستن این عمل

و تعیین دو مجازات و رعایت ماده ۲ الحاقی، باعث نقض دادنامه است». (حسینی، ۱۳۸۵، ص ۸۲) یا رأی اصراری ۴۱۶۵-۱۳۳۰/۹/۲۶: «در راندگی، تعدد نتایج مثل اینکه در آن واحد باعث قتل و جرح چند نفر شده باشد، موجب تعدد جرم نیست». از آرای فوق این چنین به نظر می‌رسد که در رویه قضایی سابق تعدد نتیجه را تنها یک رفتار مستوجب مجازات واحد و بدون اینکه قائل به تعدد مادی باشند، در نظر می‌گرفتند و یا حداکثر آن را تعدد اعتباری دانسته و حکم مجازات اشد بر آن بار می‌نمودند.

در ماده ۲ الحاقی نیز از نظر رعایت قاعده تعدد جرم و تعیین مجازات آن اشکالاتی وجود داشت و در بازنگری کلی در تاریخ ۱۳۵۲/۳/۷، ماده ۲ الحاقی نسخ و ماده ۳۲ به همان وضع و ماده ۳۱ قانون مجازات عمومی نیز که در مورد آن ایراد و اشکالی به نظر نمی‌رسید به همان صورت حفظ گردید. متن ماده ۳۲ بدین شرح بود: «در مورد تعدد جرم هرگاه جرایم ارتكابی از سه جرم بیشتر نباشد دادگاه مکلف است برای هر یک از آن جرایم بیش از حداکثر مجازات مقرر را مورد حکم قرار دهد؛ و هرگاه جرایم ارتكابی بیش از سه جرم باشد دادگاه مجازات هر یک از جرایم را بیش از حداکثر مجازات مقرر معین می‌کند بدون اینکه از حداکثر به اضافه نصف آن تجاوز نماید. در هر یک از موارد فوق، فقط مجازات اشد قابل اجرا است و اگر مجازات اشد به یکی از علل قانونی تقلیل یا تبدیل یافته غیر قابل اجرا بشود، مجازات اشد بعدی اجرا می‌گردد. در صورتی که مجموع جرایم ارتكابی در قانون عنوان جرم خاصی داشته باشد، مقررات تعدد جرم رعایت نخواهد شد و مرتکب به مجازات مقرر در قانون محکوم می‌گردد...» همانطور که ملاحظه می‌شود مقررات این ماده شبیه ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بوده اما در این قانون نیز بحثی از تعدد نتیجه به عمل نیامده است.

این رویه شاید در خصوص «فعل واحد دارای نتایج متعدد با عناوین مجرمانه متعدد» قابل پذیرش باشد، چرا که ماده ۳۱ قانون مجازات عمومی سابق، فقط به «فعل واحد دارای عناوین مجرمانه متعدد» اشاره نموده، و به نتایج حاصله اشاره‌ای نکرده بود، اما در مورد «فعل واحد دارای نتایج مجرمانه متعدد با عنوان واحد»، قابل انتقاد می‌باشد؛ زیرا شرط اعمال ماده ۳۱ مذکور، وجود عناوین مجرمانه متعدد بود، در صورتی که در حالت اخیر عنوان مجرمانه واحد است. (بسامی، وروایی، ۱۳۹۴، ص ۴۲)

۱-۲. تعدد نتیجه در قوانین و رویه قضایی بعد از انقلاب اسلامی

مواد ۲۴ و ۲۵ قانون راجع به مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ تکلیف تعدد معنوی، تعدد مادی و تعدد قانونی (جرم شامل) را معلوم کرده بودند و البته اعمال احکام تعدد، مشروط بر آن بود که جرایم ارتكابی از جرایم قابل مجازات تعزیر باشند و لذا در سایر جرایم (طبق تبصره ذیل ماده ۲۵)، حکم تعدد جرم همان بود که در ابواب مربوط فقهی باید به جستجوی آن پرداخت.

قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ نیز عیناً همان مواد قانون ۱۳۶۱ را تکرار کرده و لذا جز تغییر شماره مواد فوق‌الذکر به ۴۶ و ۴۷ مسأله جدیدی را در تعدد، عنوان نکرده بود. در این دوره یک رای وحدت رویه صادر شد که به بحث ما مربوط می‌شود؛ هیئت عمومی دیوان عالی کشور در رأی ۳۴-۱۳۶۰/۸/۳۰ درباره ترک اتفاق زن و فرزند نظر داده است: «نظر به اینکه نفقه زن و اولاد واجب‌النفقه که زندگی مشترک دارند، معمولاً یکجا و بدون تفکیک سهم هر یک از آنان پرداخت می‌شود، ترک اتفاق زن و فرزند از ناحیه شوهر در چنین حالتی ترک فعل واحد محسوب می‌شود و مستلزم رعایت ماده ۳۱ قانون مجازات عمومی است و آثار و نتایج متعدد فعل واحد، موجب اعمال مقررات مربوط به تعدد جرم نخواهد بود». (سبزواری، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۰۰) ضعف این رأی از آنجا ناشی می‌شود که اعمال مقررات تعدد معنوی، مستلزم وجود دو عنوان قانونی یا به عبارت دیگر دو ماده قانونی می‌باشد؛ این در حالی است که برای ترک اتفاق یک ماده قانونی بیشتر وجود ندارد (در حال حاضر ماده ۵۳ قانون حمایت از خانواده) و در نتیجه جایی برای اعمال تعدد معنوی در این حالت وجود ندارد. البته به نظر می‌رسد که با وضع تبصره ۱ ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، این رای اعتبار خود را از دست داده باشد. (اردبیلی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۱۸۷)

قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ طی مواد ۱۳۱ تا ۱۳۵ به بیان مقررات مربوط به تعدد جرم پرداخته و آنچه که به بحث ما مربوط شده یعنی تعدد نتیجه، در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ ذیل تعدد مادی بیان شده است. این ماده مقرر می‌دارد: «در جرائم موجب تعزیر هرگاه جرائم ارتكابی بیش از سه جرم نباشد دادگاه برای هر یک از آن جرائم حداکثر مجازات مقرر را حکم می‌کند و هرگاه جرائم ارتكابی بیش از سه جرم باشد، مجازات هر یک را بیش از حداکثر مجازات مقرر قانونی مشروط به اینکه از حداکثر به اضافه نصف آن تجاوز نکند، تعیین می‌نماید. در هر یک از موارد فوق فقط مجازات اشد قابل اجراء است و اگر مجازات اشد به یکی از علل قانونی تقلیل یابد یا تبدیل یا غیرقابل اجراء شود، مجازات اشد بعدی اجراء می‌گردد. در هر مورد که مجازات فاقد حداقل و حداکثر

باشد، اگر جرائم ارتكابی بیش از سه جرم نباشد تا یک چهارم و اگر جرائم ارتكابی بیش از سه جرم باشد تا نصف مجازات مقرر قانونی به اصل آن اضافه می‌گردد. تبصره ۱- در صورتی که از رفتار مجرمانه واحد، نتایج مجرمانه متعدد حاصل شود، طبق مقررات فوق عمل می‌شود...».

به طور کلی با مطالعه تاریخ قانونگذاری ایران، تاکنون سه نوع سیاست کیفری در قبال تعدد نتیجه در پیش گرفته شده است: الف) در رویه قضایی و قوانین قبل از انقلاب، تعدد نتیجه را تنها یک رفتار مشمول یک عمل به حساب آورده بدون اینکه تعدد مادی محسوب نمایند و یا حداکثر آن را تعدد اعتباری دانسته و حکم مجازات اشد بر آن بار می‌نمودند. ب) بعد از انقلاب و تا سال ۹۲، در حدود و قصاص و دیات، تعدد نتیجه، تعدد مادی محسوب شده ولی در تعزیرات، از مصادیق تعدد معنوی محسوب می‌گردید. البته این موضوع تصریحاً در قانون ذکر نشده بود ولی رویه قضایی چنین موضعی را اتخاذ نموده بود. ج) با تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ تعدد نتیجه در تمام جرایم (اعم از حد، قصاص، دیه و تعزیر) به عنوان تعدد مادی جرم محسوب شده است. (فروغی، رحیمیان، ۱۳۹۴، ص ۱۷۷)

۲. شرایط و قواعد تعدد نتیجه

بعد از بررسی سابقه تقنینی تعدد نتیجه، حال به بررسی و چگونگی ارتكاب این تعدد با توجه به اینکه یک فعل بیشتر انجام نمی‌گیرد، می‌پردازیم. مطابق تبصره ۱ ماده ۱۳۴ ق.م.ا: «در صورتی که از رفتار مجرمانه واحد، نتایج مجرمانه متعدد حاصل شود، طبق مقررات فوق عمل می‌شود...».

حال این سوال مطرح می‌شود که آیا رفتار اولیه بایستی مجرمانه باشد یا خیر، و اگر عمل اولیه مجاز باشد نتایج بعدی ناشی از آن جرم خواهد بود؛ عده‌ای معتقدند فعل اولیه که منجر به نتیجه مجرمانه می‌شود، لازم نیست ضرورتاً خود عملی مجرمانه باشد. (قیاسی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۵) اما بایستی گفت که رابطه سببیت نیاز به ارتكاب فعلی دارد که بر پایه حقوق کیفری، غیرقانونی است؛ یعنی اینکه رابطه سببیت دو جزء دارد: فعل به این اعتبار که ماهیتی مادی مورد اعتنای قانون را که دربردارنده مقومات معینی است را دارد و صفت غیرقانونی فعل. (نجیب حسنی، ۱۳۸۶، ص ۵۵)

توضیح اینکه فعل به عنوان ماهیت مادی، نقطه آغاز سلسله اسبابی است که رابطه سببیت بر آن استوار است و همان چیزی است که سببیت بدان نسبت داده می‌شود. فعل زمانی سبب شمرده می‌شود که رابطه سببیت میان آن و نتیجه وجود داشته باشد؛ اما نیاز به ویژگی نامشروع بودن به این دلیل

است که رابطه سببیت به این اعتبار که شرط مسئولیت کیفری است تا هنگامی که فعل، نامشروع نباشد نمی‌تواند مطرح شود، چرا که فعل مشروع، مسئولیتی به همراه ندارد. پس از همان آغاز، بحث درباره رابطه سببی میان آن و نتیجه ناممکن می‌شود، زیرا مسئولیت برای مرتکب فعلی که این نتیجه را به بار آورده وجود ندارد. برای نمونه، اگر فروشنده اسلحه به صورت قانونی، سلاحی را به کسی بفروشد که جواز حمل آن را دارد، و او آن را برای کشتن نفر سومی به کار گیرد، جایی برای بحث در رابطه سببیت میان فروش سلاح و مرگ قربانی وجود ندارد، چرا که فروش سلاح، کاری قانونی بوده است و جایی برای تحقق مسئولیت کیفری وجود ندارد. (همان، ص ۵۵)

در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی جدید از عبارت «رفتار مجرمانه واحد» استفاده شده که بیانگر لزوم غیرقانونی بودن رفتار اولیه اعم از فعل یا ترک فعل می‌باشد. برای مثال در ترک فعل سوزن‌بان از تنظیم خطوط ریل قطار، این عمل، خودش به تنهایی تخلف محسوب شده و چنانچه نتیجه این ترک فعل، منجر به برخورد دو قطار به هم شود نیز مسئول خواهد بود.

ارتکاب جرم اولیه می‌تواند به شکل عمدی یا ناشی از تقصیر باشد. در صورتی که فعل اولیه عمدی باشد و به قصد ایجاد نتایج و جرم جدیدی صورت پذیرد، با تعدد نتیجه روبرو هستیم، زیرا جرم اولیه را به صورت مباشرت و جرم دومی را به صورت تسبیب انجام داده است؛ مثلاً آب آشامیدنی را مسموم می‌کند تا منجر به خشک شدن محصولات دیگری شود. عده‌ای در اینجا معتقدند که در اینجا فرقی نمی‌کند که عنصر معنوی جرم حاصله عمد باشد یا تقصیر؛ زیرا متهم قصد ایجاد نتیجه دارد و چنین قصدی هر دو صورت جرایم عمدی و غیرعمدی را در بر می‌گیرد. (قیاسی، ۱۳۸۸، ص ۱۴۴) اما به نظر می‌رسد که حداقل در جرایم عمدی نتوان این نظر را به طور کامل پذیرفت؛ بنابراین در همین مثال، چنانچه انسانی از این آب بنوشد و فوت نماید، نمی‌توان وی را به قتل عمدی محکوم کرد؛ زیرا وی تنها قصد خشکاندن محصولات دیگری را دارد نه قصد قتل را و نهایتاً می‌توان در این موارد وی را به قتل شبه عمد محکوم کرد.

مطلب دیگر اینکه در تعدد نتیجه، علاوه بر قصد فعل، آیا قصد ایجاد نتایج متعدد نیز لازم است یا صرف ایجاد نتایج غیر ارادی در نتیجه فعل ارادی کفایت می‌کند؟ شاید آنچه که در تقسیم‌بندی از آن به سوءنیت قطعی و سوءنیت احتمالی تعبیر شده به بحث ما کمک کند. اراده قطعی آن است که مرتکب، عناصر جرم را به صورت یقینی بداند و رفتار مجرمانه و نتیجه آن را قصد کند، مثلاً با قصد قتل الف، به سوی وی شلیک نماید. اراده احتمالی آن است که مرتکب، عناصر جرم را می

داند و رفتار فیزیکی را اراده می کند اما نتیجه را قصد نمی کند بلکه فقط انتظار تحقق آن را دارد. بنابراین مرتکب در هر دو صورت علم به عناصر دارد و رفتار فیزیکی را نیز اراده می کند اما در صورت نخست، نتیجه را نیز اراده می کند، در حالی که در صورت دوم، نتیجه را اراده نمی کند بلکه وقوع آن را احتمال می دهد. (زراعت، ۱۳۹۲، ص ۱۱۵)

اما بایستی گفت که قصد احتمالی که موجب عمدی شدن یک رفتار شود، در حقوق موضوعه ما پیش بینی نشده و صرف دادن احتمال، ممکن است جرم دومی را یک جرم غیر عمدی سازد. در واقع همانطور که بعضی حقوقدانان بیان داشته اند، قصد جزمی به درجه اول و درجه دوم تقسیم می شود که قصد جزمی درجه دوم شبیه قصد احتمالی است اما نباید آنها را یکسان پنداشت. قصد جزمی درجه دوم قصدی است که لازمه قصد مستقیم و درجه اول است؛ مثلاً هرگاه شخص به قصد گرفتن خسارت از بیمه گر، کشتی خود را که دارای مسافر است غرق نماید، در درجه اول قصد غرق کردن کشتی و در درجه دوم قصد کشتن مسافران را دارد. (همان، ص ۱۱۷) در واقع آنچه که به عنوان قصد احتمالی بیان می شود، شبیه همان بی احتیاطی و بی مبالاتی می باشد. برای مثال راننده ای که به ازای هر ۵ هزار کیلومتر بایستی روغن ترمز ماشین خود را عوض کند، اما این کار را انجام نمی دهد، وی انتظار تحقق نتیجه (تصادف با یک عابر و مرگ وی در نتیجه ترمز نگرفتن) را می دهد، حال در صورت کشتن فردی، نمی توان عمل وی را عمدی دانست.

بنابراین به نظر می رسد که قصد فعل و قصد نتیجه (هر دو) لازم باشند، مگر حالتی که قصد نتیجه با وجود قصد فعل و علم به تحقق نتیجه مفروض باشد که از آن به قصد جزمی درجه دوم تعبیر شد. برای مثال شخص قصد تخریب دیواری را دارد اما قصد تخریب مالی که همزمان با همان فعل واقع شده را نداشته باشد. حال چنانچه بداند مالی در پشت دیوار قرار دارد و با علم به اینکه فرو ریختن دیوار، منجر به تخریب آن مال می شود، این امر به منزله قصد ایجاد آن نتیجه است و مشمول قواعد تعدد نتیجه خواهد بود.

اما اگر جرم اولیه مبتنی بر تقصیر باشد نمی تواند منجر به جرم عمدی ثانویه گردد. زیرا مرتکب، قصد جرم دومی را دارد یا خیر، در صورتی که داشته باشد بایستی جرم اولیه عمدی باشد تا بتوان وی را به ارتکاب جرم عمدی ثانوی محکوم کرد؛ زیرا امکان ندارد که مرتکب جرم اولیه را به صورت غیر عمدی انجام و جرم دومی را به صورت عمدی قصد نماید. برای مثال چنانچه در مثال آلوده کردن آب آشامیدنی ماده ۶۸۸ ق.م.ا، بعد از آلوده کردن آب، وی قصد خشکاندن محصولات

دیگری را داشته باشد نمی‌توان وی را طبق ماده ۶۸۴ ق.م.ا محکوم نمود؛ زیرا صرف وجود دو عنصر مادی و روانی برای تحقق این جرایم کفایت نمی‌کند، بلکه هم زمانی آنها نیز ضروری است. (میرمحمدصادقی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۲)

چنانچه عنصر معنوی جرم دوم نیز مثبتی بر تقصیر باشد می‌توان مرتکب را به ارتکاب هر دو جرم محکوم کرد؛ به عنوان مثال چنانچه کسی با بی‌مبالاتی باعث آتش سوزی در جنگل موضوع بند هـ ماده ۱۳ قانونی شکار و صید شود^۱ و این اقدام، منجر به تخریب وسایل نقلیه راه آهن موضوع ماده ۱ و ۶ قانون کیفر بزه‌های راه آهن شود^۲، شخص دو جرم غیر عمدی را مرتکب شده است. یا آنکه بر اثر مسامحه مأمور مراقب، زندانی فرار کرده و دست بند مأمور گم شود. فعل مأمور مراقب به لحاظ مسامحه و فرار زندانی مشمول ماده ۵۴۸ ق.م.ا و از جهت اعمال موجب تضییع اموال دولتی مشمول ماده ۵۹۸ ق.م.ا بوده و مشمول تعدد نتیجه خواهد بود.

برخی از حقوقدانان در این موارد با رد تعدد اعتباری، به راه حل دیگری یعنی تفکیک میان جرایم عمدی و غیر عمدی پرداخته‌اند. یعنی اگر عمل اولیه عمدی باشد و مرتکب نسبت به وقوع نتایج متعدد یقین داشته باشد یا احتمال غالب بدهد، تعدد مادی است و در صورتی که عمل اولیه و نتایج حاصله دو جرم مختلف باشند، حکم آن جمع مجازات‌هاست، ولی در حالتی که نتایج حاصله اتفاقی باشد؛ مثلاً کسی را بکشد و از بچه داخل شکمش بی‌اطلاع باشد یا اتاقی را آتش بزند و بعداً معلوم شود در آن اسناد رسمی هم بوده و او نمی‌دانسته است، نسبت به عمل دوم فقط مسئولیت مدنی دارد (و در قتل و ضرب و جرح دیه دارد) و در صورتی که عمل اولیه غیر عمدی باشد، نتایج حاصله

۱. ماده ۱۳ قانون شکار و صید اشعار می‌دارد: «هر کس مرتکب اعمال زیر شود به مجازات حبس از نود و یک روز تا سه سال یا جزای نقدی از یک میلیون و هشتصد هزار (۱۸۰۰۰۰۰) ریال تا بیست میلیون (۲۰۰۰۰۰۰) ریال و در صورت تکرار، به هر دو مجازات محکوم می‌شود... هـ. ایجاد یا فراهم کردن مقدمات آتش‌سوزی در پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی و مناطق حفاظت شده یا پناهگاه‌های حیات وحش بر اثر بی‌مبالاتی یا عدم رعایت مقررات محیط زیست و یا تخلف از نظامات دولتی».

۲. ماده ۱ و ۶ قانون کیفر بزه‌های راه آهن بیان می‌دارد: «ماده ۱- هر کس خاک‌ریز، خاک‌بر، پل، تونل، دیوار، سد، ابنیه، بالاست تراورس، ریل، پیچ و مهره ریل، اتصال ریل، علائم خطر، تیرهای تلفن و تلگراف و سیم‌های آن و وسائل نقلیه راه آهن را خراب کند و به طور کلی عملی نماید که موجب خروج قطار از خط یا تصادم یا حادثه مهم دیگری شود به حبس با اعمال شاقه از ۵ تا ۱۵ سال محکوم می‌شود...»

ماده ۶- هر کس اعمال مذکور در مواد ۱ و ۲ را از روی بی‌مبالاتی یا غفلت انجام دهد در مواردی که کیفر بزه عمدی اعدام یا حبس با اعمال شاقه است به حبس تأدیبی از یک تا سه سال و به تأدیه غرامت از دویست تا ده هزار ریال محکوم می‌شود و در مواردی که برای بزه عمدی حبس مجرد مقرر شده کیفر مرتکب حبس تأدیبی از سه ماه تا دوسال و تأدیه غرامت از صد تا هزار ریال می‌باشد.

جرم نخواهد بود؛ مثلاً اگر بی احتیاطی در رانندگی باعث قتل چند نفر شود، چند حبس تعزیری ندارد. (طاهری نسب، ۱۳۸۱، ص ۱۴۲)

به نظر می رسد از یک طرف پذیرفتن مسئولیت کیفری مبتنی بر دادن احتمال بر وقوع امری بدون وجود نص قانونی خاصی در این زمینه قابل پذیرش نباشد. از طرف دیگر، بایستی به رکن روانی جرم دوم نیز توجه نمود. توضیح اینکه به طور کلی جرم ممکن است به ۲ شکل مباشرت یا به تسبیب انجام گیرد و هر کدام از این طرق موجب مسئولیت کیفری مرتکب خواهد شد. وجود رکن مادی در هر جرمی بایسته است؛ چرا که هیچ جرمی بی رکن مادی وجود ندارد. افکار شرورانه هر چند در نفس رسوخ کرده باشد یا تصمیم مجرمانه قطعی با پافشاری پیشین تا زمانی که تنها پدیده‌هایی نفسانی و ذهنی هستند و راه خود را برای بیان مادی بیرون از ذهن صاحبانشان نیافته‌اند جرم نمی باشد. (نجیب حسنی، ۱۳۸۶، ص ۲۵) توضیح اینکه رابطه‌ی سببیت، حلقه‌هایی است که از آثار مستقیم فعل آغاز شده، به گونه‌ای سلسله‌وار ادامه می یابد، به پیش می رود و دگرگون می شود تا اینکه در پایان به گونه‌ی نتیجه مجرمانه نمود می یابد، بنابراین، بدین گونه، رابطه‌ی سببیت تنها یک رابطه منطقی یا پیوندی ذهنی نیست که - در فکر- میان دو پدیده، رابطه ایجاد کند، بلکه پیوندی مادی و محسوس است که حواس آن را در می یابد و به آزمایش و تجربه در می آید. (همان، ص ۲۹) پس در نتیجه با انجام یک فعل می توان به نتایجی دست یافت هر چند به شکل تسبیب باشد.

لازم به ذکر است که ممکن است جرم منوط به نتیجه، در خارج منجر به نتیجه‌ای که در قانون ذکر شده است، نشود، ولی به نتایج دیگری برسد. در اینجا چنین فعلی، حکم جرم مطلق را دارد که منجر به نتیجه‌ای خواسته یا ناخواسته می شود. ولی اگر جرم مقید، منجر به همان نتیجه‌ای شود که در قانون ذکر شده است، ما با یک جرم بیشتر روبه رو نیستیم و بحث تعدد نتیجه متفی است به مانند آنکه کسی به حفاری غیرمجاز در حریم آثار فرهنگی (موضوع ماده ۵۶۰ ق.م.ا) اقدام کند و منجر به تخریب اماکن مذکور (موضوع ماده ۵۵۸ ق.م.ا) شود. در اینجا چون تخریب حاصله، در ضمن ماده ۵۶۰ لحاظ شده است و شرط قانونی تحقق آن به شمار می رود، با جرم جدیدی (ماده ۵۵۸) روبه رو نیستیم. البته اگر عمل اولیه به نتایجی فراتر از نتیجه قانونی منجر شود، در این صورت نیز ما با بحث تعدد نتیجه روبه رو خواهیم بود. (قیاسی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۸)

همچنین ممکن است جرمی نتیجه منطقی جرم دیگر باشد مانند اینکه سارق مال مسروقه را مخفی کند؛ مخفی کردن مال مسروقه عمل مستقلی است اما سارق مال را مخفی می نماید تا برای مثال آن

را بفروشد یا عملش کشف نشود. شعبه دوم دیوان عالی کشور در رای شماره ۱۰۶۹۳ به تاریخ ۱۳۱۷/۲/۱۹ در این خصوص چنین حکم کرده است: «ماده ۲۳۰ که می‌گوید هر کس عالماً و عامداً اشیای مسروق را مخفی کند به قرینه قید علم و بر حسب مستفاد از ظاهر آن، ناظر به موردی است که پنهان کننده خود، شرکت در اصل سرقت نداشته و عمل او فقط پنهان کردن مال باشد که به وسیله سرقت دیگری به دست آمده است. بنابراین صدور دادنامه به محکومیت کسی هم از جهت سرقت و هم از جهت اخفای مال مسروق، مجوز قانونی ندارد». بنابراین مخفی کردن مال مسروقه نتیجه منطقی سرقت مال بوده و نمی‌توان مخفی کردن را نتیجه‌ای جدا از رفتار اولیه، یعنی سرقت دانست و قواعد تعدد جرم را جاری دانست. حال اگر اقدام مرتکب نتیجه منطقی رفتار اولیه او نباشد نمی‌توان از جرم واحد سخن گفت؛ برای مثال سارقی را در نظر بگیرید که اقدام به سرقت یک قالب یخ در تابستان از کارخانه یخ‌سازی می‌نماید و مسیری را پیاده باید طی کند؛ حال چنانچه این یخ آب شود و منجر به تخریب قالب یخ شود، نمی‌توان تخریب را نتیجه منطقی سرقت دانست.

برای مجازات شخص مشمول تعدد نتیجه مطابق تبصره ۱ ماده ۱۳۴ طبق مقررات فوق یعنی تعدد مادی عمل خواهد شد. یعنی چنانچه نتایج فعل واحد تا ۳ جرم باشد حداکثر هر یک از جرایم تعیین و تنها مجازات اشد اجراء می‌گردد؛ و چنانچه مجموع جرایم ارتكابی از ۳ جرم بیشتر بود حداکثر مجازات مقرر قانونی مشروط بر اینکه از حداکثر به اضافه نصف آن تجاوز نکند هر یک از جرایم تعیین، و مجازات اشد حکم داده می‌شود. لازم به ذکر است که سیستم مجازات اشد تنها در مورد مجازات‌های تعزیری قابل اعمال بوده و در صورت ایجاد نتایجی که هم مشمول قصاص، حد و یا دیه بشوند سیستم جمع مجازات‌ها حاکم است.

در تعدد نتیجه این بحث مطرح می‌گردد که وصف نتیجه به چه چیزی بر می‌گردد؟ آیا وصف نتایج متعدد، به جرایم مختلف بر می‌گردد یا صرف وقوع چند نتیجه هرچند مشابه در نتیجه یک رفتار، کافی برای تحقق این نوع تعدد خواهد بود؟ برای مثال چنانچه فردی اقدام به آتش زدن ۳ اتومبیل متعلق به ۳ نفر نماید (م ۶۷۶ ق.م.ا) آیا اقدام وی مشمول تعدد نتیجه خواهد بود یا فقط یک جرم تخریب؟

روشن است که در اینجا یک فعل بیشتر صورت نگرفته (آتش زدن) و این امر منجر به نتایج متعدد (تخریب ۳ اتومبیل) شده است؛ فایده این بحث از آنجا مشخص می‌شود که در چنین شرایطی، اگر این رفتار را مشمول تعدد نتیجه بدانیم، ۳ جرم صورت گرفته و مطابق ماده ۱۳۴ قانون مجازات

اسلامی مصوب ۱۳۹۲ قاضی مکلف به اجرای مجازات اشد که در اینجا حداکثر مجازات قانونی (۳ سال حبس) می باشد، خواهد بود؛ و اگر این عمل را تنها یک جرم تلقی نماییم، قاضی بین حداقل و حداکثر مجازات قانونی و اعمال آن مختار خواهد بود.

به نظر می رسد آنچه که مدنظر قانونگذار بوده جرایم متعدد خواه جرم مشابه یا مختلف بوده باشد؛ فرض ماده ۱۳۴ این قانون در مواردی است که مرتکب به ازای هر جرم یک رفتاری را انجام می دهد و بر خلاف ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ فرقی بین جرایم مشابه و مختلف نگذاشته و هر جرم مستوجب یک مجازات خواهد بود که در نهایت مجازات اشد اجرا می گردد؛ به عبارت دیگر تعدد سبب (جرم) موجب تعدد مسبب (مجازات) خواهد بود. اما در تعدد نتیجه تنها یک فعل انجام می گیرد و نتایج متعددی در بردارد که منظور تعدد مادی مختلف می باشد. اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۱۴۶۹-۱۳۹۲/۸/۷ بیان کرده است: «باتوجه به اطلاق ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مقررات آن در تمام جرایم موجب تعزیر اعم از مشابه یا مختلف باید اعمال گردد».

سوال دیگری که مطرح می شود این است که بحث تعدد نتیجه در کدام یک از جرایم مطلق یا مقید امکان پذیر می باشد؟ در بدو امر ممکن است تصور شود که این بحث تنها در جرایم مقید امکان پذیر بوده، و در صورتی که نتیجه ناشی از رفتار مرتکب نباشد، جرم محقق نشده است؛ (حبیبزاده و علی پور، ۱۳۹۱، ص ۷۱) از طرف دیگر در جرایم مطلق نیازی به رکن نتیجه نبوده و صرف ارتکاب رفتار مجرمانه برای تحقق جرم کافی خواهد بود. بنابراین با توجه به اینکه در تعدد نتیجه، رفتار اولیه مرتکب، نتایجی را در بر دارد که ممکن است مجرمانه یا غیرمجرمانه باشند، ممکن است گفته شود این نوع تعدد صرفاً در جرایم مقید امکان پذیر باشد؛ زیرا در جرایم مطلق نیاز به تحقق نتیجه نبوده و صرف انجام رفتار غیرقانونی بدون تحقق نتیجه ای موجب مسئولیت فرد خواهد شد.

اما بایستی گفت مواردی را می توان در قانون یافت که علی رغم اینکه جرم ابتدایی مطلق بوده و نیاز به نتیجه خاصی ندارد، انجام عمل، موجب تعدد نتیجه خواهد شد. برای مثال شخصی به تصرف عدوانی ملک دیگری (م ۶۹۲ ق.م.ا) اقدام کند و این کار به از بین رفتن باغ یا درختان وی (م ۶۸۵ ق.م.ا) منجر شود. برخی معتقدند که در اینجا یک جرم نتیجه منطقی یا مقدمه منطقی جرم دیگر است، زیرا برای تصرف زمین جنگل جهت ساخت و ساز یا کشاورزی باید درختان آن را قطع نمود. (زراعت، ۱۳۹۲، ص ۸۵) اما به نظر نمی رسد که در این مثال جرم تصرف عدوانی مقدمه یا نتیجه قطع درختان دیگری باشد. زیرا می توان باغ را تصرف کرد بدون اینکه درختان آن از بین برود مثلاً

مرتکب ادعای تصرف کرده و مانع ورود مالک به باغ شود، همچنین می‌توان درختان باغ را از بین برد، بدون اینکه باغ را تصرف کند مانند اینکه درختان آن را آتش بزنند. از طرفی در جرایم مقدماتی (مرتبط) هریک از اجزاء به هم وابسته هستند و امکان تحقق یکی بدون وجود دیگری عملاً ممکن نیست؛ به عنوان مثال برای چاقو زدن حتماً بایستی چاقو کشیده شود و همه این اقدامات، تحت یک عنوان مجرمانه تعقیب خواهند شد.

در این زمینه، هیئت عمومی دیوان عالی کشور در رای وحدت رویه شماره ۶۸۵ به تاریخ ۱۳۸۴/۱۲/۲۳، چنین موردی را تعدد مادی به حساب آورده که مستوجب دو مجازات است. توضیح اینکه شعبه پنجم دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه قطع غیرمجاز نهال‌های جنگلی موضوع ماده ۴۲ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها را نتیجه قهری تخریب و جرم واحد دانسته و برای آن مجازات مستقلی تعیین ننموده و فقط به مجازات مقرر در ماده ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی اکتفا نموده در حالی که شعبه یازدهم دادگاه‌های مذکور، جرائم ارتكابی را مختلف محسوب و برای هر یک مجازات مستقلی تعیین نموده است، لذا در اجرای ماده ۲۷۰ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری، با طرح قضیه در جلسه هیأت عمومی دیوان عالی کشور، منجر به صدور رأی وحدت رویه می‌شود. این رای مقرر می‌دارد: «اعمال ارتكابی متهمان در مورد تخریب منابع طبیعی و محیط زیست به منظور تصرف با ماده ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی و در مورد قطع اشجار با ماده ۴۲ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع منطبق است زیرا هریک از اعمال ارتكابی واجد جنبه جزایی خاص بوده و از مصادیق ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی و تعدد مادی جرم، محسوب می‌گردد. علیهذا به نظر اکثریت اعضای هیأت عمومی وحدت رویه قضائی دیوان عالی کشور رأی شعبه یازدهم دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه که با این نظر انطباق دارد صحیح و قانونی تشخیص می‌گردد...».

لازم به ذکر است که این رأی در زمان قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ صادر شده، اما از آنجایی که مصداق تعدد نتیجه بوده و این قسم براساس قانون مجازات اسلامی جدید در ذیل تعدد مادی قرار گرفته، کماکان این رأی لازم‌الاتباع می‌باشد. نتیجه اینکه امکان وقوع تعدد نتیجه اعم از اینکه رفتار اولیه جرم مطلق یا مقید باشد، وجود دارد.

نکته دیگر اینکه در تعدد نتیجه، تعدد موضوع جرم یا مجنی علیه وجود دارد؛ به عبارت دیگر لازمه وجود نتایج متعدد، «تعدد موضوع جرم» یا «تعدد مجنی علیه» می‌باشد. اما آیا در هر موردی

که تعدد موضوع یا مجنی علیه وجود داشته باشد، تعدد نتیجه واقع شده است؟ مانند حالتی که شخصی با ارائه سند مجعول مال چند نفر را ببرد یا با یک لفظ به چند نفر توهین نماید. هر چند به نظر برخی نویسندگان، در اینجا جرم واحد محسوب می شود (نوروزی فیروز، ۱۳۹۰، ص ۳۳۵) اما به نظر می رسد در تعدد نتیجه، تعدد موضوع یا مجنی علیه وجود دارد، اما هر تعدد موضوع و مجنی علیه، تعدد نتیجه نیست. (بسامی و وروایی، ۱۳۹۴، ص ۴۴) برای مثال چنانچه شخصی چند اصله نخل خرما را دیگری (موضوع ماده ۶۸۵ قانون تعزیرات) را از بین ببرد تعدد نتیجه نیست اما اگر چند اصل نخل خرما را معتلق به دو نفر را با یک فعل از بین ببرد مشمول تعدد نتیجه خواهد بود. همچنانکه در اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۳۹-۱۸/۶/۱۳۹۲ بیان داشته است: «... در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ نتایج متعدد حاصله از فعل واحد مدنظر است مثل اینکه کسی با یک عبارت به دو نفر فحاشی کند.»

۳. جرایم مرتبط به مثابه تعدد نتیجه

از آنجایی که تعدد نتیجه ممکن است با مفاهیمی همچون جرایم مقدماتی، جرم مرکب، جرم شامل و علی الخصوص تعدد معنوی موجب اشتباه شود، در این قسمت تفاوت هر کدام از موارد فوق با تعدد نتیجه را بیان خواهیم کرد.

۳-۱. جرایم مقدماتی (جرایم مرتبط)

چنانچه جرایم ارتكابی بعضی مقدمه بعض دیگر بوده یا از لوازم آن به شمار آید به طوری که به منزله جرم واحد تلقی شود آن را جرم مرتبط یا مقدماتی می گویند. (ساک، ۱۳۹۳، ص ۸۵) در جرایم مقدماتی (جرایم مرتبط)، ارتكاب چند جرم به طور جداگانه و بدون وابستگی به هم ممکن نیست و یکی مقدمه ارتكاب دیگری و از لوازم آن به شمار می رود مانند چاقو کشیدن برای چاقو زدن یا برای مثال رأی ۶۱۸۶ مورخ ۴۳/۱۰/۲۴ دیوان عالی کشور چنین اشعار می دارد: «هر چند فرجام خواه اعتراض خاصی نکرده ولی اشکالی که بر حکم فرجام خواسته وارد به نظر می رسد این است که دادگاه مواد افیونی مکشوفه (۱۶ گرم) که جزیی بوده و عرفاً از لوازم استعمال محسوب می شود بزه جداگانه تشخیص داده و با رعایت قواعد تعدد تعیین مجازات نموده است...». در واقع در جرایم مرتبط نمی توان قواعد تعدد را به طور کلی جاری دانست چرا که در جرایم مقدماتی دو فعل از

جانب مرتکب صورت پذیرفته که یکی مقدمه دیگری است و جزء آن به شمار می‌رود و در نهایت تمامی اعمال تحت یک عنوان تعقیب و مجازات خواهند شد. این در حالی است که در تعدد نتیجه، نه تنها یک رفتار صورت می‌گیرد و نتایج آن، ناشی از عمل نخستین مرتکب می‌باشد بلکه رفتار فرد مشمول تعدد مادی خواهد بود.

۳-۲. جرم مرکب

هنگامی که عنصر مادی جرم از یک فعل تشکیل شده باشد، جرم ساده بوده و اگر از افعال مادی متعدد به وجود آمده باشد، برحسب اینکه افعال متنوع یا مشابه باشند، جرم مرکب و جرم به عادت ایجاد می‌گردد. مطابق این رویکرد، جرمی را مرکب گویند که عنصر مادی آن از افعال متنوع و به قصد تحقق نتیجه واحدی ترکیب یافته باشد. (اردبیلی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۳۰۹) مثلاً در جرم کلاهبرداری همانگونه که اتفاق نظر وجود دارد، تحقق عنصر مادی آن، حداقل مستلزم انجام دو رفتار متنوع می‌باشد؛ توسل به وسایل متقلبانه، تحصیل مال دیگری. از آنجایی که در جرم مرکب یکسری رفتار به قصد تحقق نتیجه‌ای انجام می‌گیرد و در مجموع یک جرم را تشکیل می‌دهند، ممکن است با تعدد نتیجه موجب اشتباه شود. همچنان که عده‌ای از حقوق‌دانان تعدد نتیجه را از مصادیق جرم مرکب می‌دانند و تیراندازی با تفنگ ساچمه‌ای در میان جمعیت که باعث قتل شود، جرم مرکب دانسته، زیرا از عمل واحد چند جرم به وقوع پیوسته است. (بهری و داور، ۱۳۸۰، ص ۳۵۹)

این در حالی است که در جرم مرکب، وقوع جرم مستلزم رفتار خاص مرتکب و نتیجه «جداگانه» مجرمانه «باهم» می‌باشد. به عبارت دیگر، وقوع جرم مرکب مستلزم این است که اولاً تنها با انجام رفتاری خاص که مقنن پیش‌بینی نموده، محقق گردد و ثانیاً علاوه بر انجام آن رفتار خاص، لزوماً باید نتیجه مورد نظر وی نیز عملی گردد. برای مثال بردن مال دیگری بدون توسل به وسایل متقلبانه یا توسل به وسایل متقلبانه بدون بردن مال غیر، کلاهبرداری نیست؛ زیرا در این نوع جرایم عنوان مجرمانه هم به رفتار و هم به نتیجه با هم تعلق گرفته و وقوع هر دو رکن، شرط تحقق جرم می‌باشد. (شمس ناری و چنگائی و رهدارپور، ۱۳۹۱، ص ۱۰۱) بدین ترتیب در تعدد نتیجه تنها یک فعل انجام می‌گیرد نه چند فعل؛ همچنین در جرم مرکب تنها یک نتیجه به وقوع می‌پیوندد، این درحالی است که تعدد نتیجه منجر به نتایج متفاوتی می‌شود که هر کدام از این نتایج به تنهایی جرم بوده که این امر وجه ممیزه تعدد نتیجه از جرم مرکب می‌باشد.

۳-۳. جرم شامل

در اینجا لازم است تفاوت تعدد نتیجه با جرم شامل نیز مدنظر قرار گیرد؛ جرم شامل در صورتی اتفاق می افتد که مجموع جرایم ارتكابی در قانون عنوان خاصی داشته باشد. (قیاسی و یاوری، ۱۳۹۴، ص ۱۷۷) برای مثال ماده ۶۸۳ ق.م.ا در مورد نهب و غارت، کیفر تخریب و سرقت می توانست هریک به تنهایی مطرح شود ولی در ماده ۶۸۳ قانون مذکور، چنین اعمال مختلفی تحت یک عنوان قانونی جرم شناخته شده و برای آن مجازات تعیین گردیده است. (گلدوزیان، ۱۳۹۳، ص ۱۶۵) در این رابطه تبصره ۲ ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مقرر می دارد: «در صورتی که مجموع جرائم ارتكابی در قانون عنوان مجرمانه خاصی داشته باشد، مقررات تعدد جرم، اعمال نمی شود و مرتکب به مجازات مقرر در قانون محکوم می گردد». بنابر این تبصره، در جرم شامل، مقررات تعدد جرم به طور کلی رعایت نشده و در واقع ما با یک جرم بیشتر روبرو نیستیم؛ این در حالی است که در تعدد نتیجه جرایم مختلفی ارتكاب می یابد که هر کدام مستحق مجازات می باشند.

۳-۴. تعدد معنوی

تعدد معنوی حالت مرتکب جرمی است که فعل واحد مجرمانه وی از نظر قانون، مشمول دو یا چند عنوان مجرمانه است. در چنین حالتی بر اساس ماده ۱۳۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مرتکب به مجازات اشد محکوم می شود. ترتب دو یا چند عنوان مجرمانه بر رفتار واحد، استثنایی است بر قواعد تعدد جرم و به همین خاطر آن را با عنوان تعدد اعتباری در برابر تعدد واقعی به کار برده اند. (رحیمی، ۱۳۹۰، ص ۴)

نقطه اشتراک تعدد نتیجه با تعدد معنوی در این است که در هر دوی آن ها یک رفتار بیشتر صورت نمی گیرد و ممکن است بر این رفتار مجرمانه، عناوین متعدد جزایی بار شود. حال معیار و ملاک تمایز این ۲ نوع تعدد از همدیگر چیست؟

پاره ای از حقوقدانان گفته اند که باید جرم را از دو جهت «درون ذاتی» و «برون ذاتی» مورد مطالعه قرار داد. (گارو، بی تا، ج ۳، ص ۲۶۳) لازم به ذکر است که از نظر این حقوقدانان تعدد نتیجه موجب تعدد مجازات نخواهد شد. زیرا «جرم یک فعل است یعنی حرکتی برای تغییر در محیط خارج، هر گاه یک فعل بیشتر نباشد، یک جرم بیشتر نخواهد بود. پس فعل نسبت به نتیجه فعل استقلال دارد بنابراین اگر نتایج عدیده ای از فعل واحد به وجود آید، در این صورت مرتکب فعل

واحد، جرم واحدی مرتکب شده است». (همان، ص ۲۶۳) به همین خاطر برخی حقوقدانان در مورد تعدد نتایج مجرمانه، به دلیل شباهتی که با تعدد معنوی دارد از صور تعدد اعتباری دانسته‌اند. (الهام و برهانی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۲۰۹) و برخی دیگر ضمن تفکیک میان تعدد نتیجه و تعدد معنوی و بیان اینکه از جهت عملی تعدد نتیجه مبتلا به دادگاه‌ها می‌باشد، اما معیاری برای تفکیک این دو نوع تعدد از یکدیگر ارائه نداده‌اند. (نورپها، ۱۳۸۳، ص ۴۵۶) در تحلیل مساله بعضی چنین گفته‌اند که اگر تعدد جرم را ناظر به تعداد افعال بدانیم، در اینجا جز یک جرم محقق نشده است. ولی اگر بنای تعدد بر وقوع نتایج متعدد هم باشد، چند جرم واقع شده است. (الهام، ۱۳۷۲، ص ۹)

در واقع بنای عدم پذیرش تعدد نتیجه این است که در تعدد نتیجه به مانند تعدد معنوی تنها یک عنصر مادی وجود دارد که جرم واحدی را تشکیل می‌دهد و اعتقاد به تعدد جرم در این فرض به معنای پذیرش فقدان عنصر مادی در برخی از جرایم خواهد بود. به عبارت دیگر معیار تعدد جرم فعل مادی مجرمانه است و لفظ تعدد منصرف به همین معناست؛ دلیل این انصراف علاوه بر تبادر عرفی از معنای تعدد جرم - که ناظر به ارتکاب چندین جرم است - سازگار نمودن نهاد تعدد جرم با عدالت و انصاف است. (ذاکر حسین، ۱۳۸۸، ص ۲۸) بر اساس این دیدگاه تعدد نتیجه از مصادیق تعدد معنوی بوده و بایستی تعدد نتیجه ذیل ماده ۱۳۱ درج می‌شد.

اما این استدلال را نمی‌توان پذیرفت؛ این امر کاملاً صحیح می‌باشد که هر جرم نیاز به ۳ عنصر قانونی، مادی و روانی دارد اما برای مثال سارقی را فرض کنید که برای ربودن وسیله‌ای از داخل ماشین، شیشه آن را می‌شکند. اگر این سارق قبل از دستیابی به مال دستگیر شود، وی با ارتکاب رفتار مقدماتی ممنوعه‌ای مانند «شکستن شیشه اتومبیل» مرتکب جرم تخریب کیفری شده است. در تعدد نتیجه نیز همین گونه است؛ زمانی که شخص مواد سمی را به آب آشامیدنی اضافه می‌کند تا نخلستان دیگری خشک شود، شخص یک فعل بیشتر انجام نمی‌دهد اما منجر به نتایج متعدد می‌گردد و تصور قصد واحد در مرتکب متفی است و فرد تنها با انجام یک فعل به قصد ایجاد نتایج مختلف، جرایم مختلفی را انجام دهد.

عده‌ای دیگر از حقوقدانان معتقدند که تعدد معنوی حالت مرتکب جرمی است که مرتکب یک عمل شده است ولی این عمل دارای عناوین متعدد قانونی یا دارای نتایج متعدد است. در خصوص عمل واحد و تحقق نتایج متعدد، دو حالت قابل تصور است؛ اول، نتایج متعدد با عناوین واحد، مانند

دو فقره قتل؛ دوم، نتایج متعدد با عناوین مختلف، مانند قتل و ضرب و جرح. (آزمایش، ۱۳۸۱، به نقل از ساوانی، ۱۳۹۲، ص ۳۵۳)

به نظر می‌رسد مثال مذکور درست نباشد زیرا در تعدد معنوی مجازات اشد اعمال می‌گردد در حالی که در مثال مذکور با توجه به جرایم ارتكابی قاعده جمع مجازات‌ها لازم‌الاجرا می‌باشد؛ از طرف دیگر عموماً حقوق‌دانان برای تعدد نتیجه همان مثال‌هایی را می‌زنند که برای تعدد معنوی بیان می‌شود؛ این در حالی است که بین تعدد نتیجه و تعدد معنوی تفاوت وجود دارد زیرا در تعدد معنوی، شخص یک رفتار واحد را انجام می‌دهد که به صرف انجام این رفتار، مشمول عناوین متعدد می‌گردد به گونه‌ای که یک رابطه عرضی بین فعل و نتیجه حاصله وجود داشته و یک نتیجه هم بیشتر رخ نمی‌دهد؛ اما در تعدد نتیجه، نتایج ناشی از فعل اولیه، معلول همدیگر بوده و یک رابطه طولی مابین این فعل و نتایج وجود داشته و همچنین چند نتیجه به وقوع می‌پیوندد.

از آنجایی که در تعدد معنوی و تعدد نتیجه مجازات اشد اعمال می‌شود پس تفاوت آنها از حیث مجازات، در چه چیزی می‌باشد. می‌توان اینگونه پاسخ داد که چنانچه در تعدد معنوی مرتکب به جهت جرم اشد برائت یابد، آیا می‌توان او را به واسطه‌ی عنوان مجرمانه دیگر تعقیب نمود؟ برخی معتقدند عنصر مادی جرم که عمل واحدی بوده در دادگاه مورد رسیدگی قرار گرفته و متهم از اتهام جرم ارتكابی با مجازات شدیدتر برائت حاصل کرده و از این حیث نمی‌توان متهم را به خاطر عمل ارتكابی دیگر که دارای مجازات اخف است، مورد تعقیب و مجازات قرار داد. (شامیانی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۲۱۰) این در حالی است که در تعدد نتیجه این امر، موجب اعمال مجازات اشد بعدی خواهد بود. در واقع قاعده تعدد معنوی جرم زمانی است که ناسازگاری در قانون مربوط به مرحله اجرا و عمل باشد؛ یعنی قانونگذار دو رفتار را جرم انگاری می‌کند، اما هنگام عمل اتفاقاً دو عنوان مجرمانه در یک عمل با هم جمع می‌شوند. برای نمونه قانونگذار «خیانت در امانت» را جرم انگاری کرده و «انتقال مال غیر» را نیز به صورت جداگانه جرم دانسته است. اما اتفاقاً عمل مجرمانه کسی، مصداق هر دو عنوان قرار می‌گیرد. مانند اینکه امین، مال مورد امانت را بفروشد. (زراعت، ۱۳۹۲، ص ۷۶)

از آنجایی که اگر تعدد نتیجه یکی از مصادیق تعدد معنوی به شمار آید، این مشکل پیش می‌آید که شخصی قصد ایجاد نتایج متعدد را نموده اما از جرم اشد برائت یابد، به طور کلی با مجازاتی روبرو نخواهد شد که این برخلاف عدالت می‌باشد؛ زیرا وی قصد ایجاد نتایج متعدد را داشته و برخلاف تعدد معنوی می‌باشد که مرتکب صرفاً قصد ایجاد یک نتیجه را دارد و عمل وی مشمول

عناوین قانونی متعدد می‌گردد، در صورت براءت از آن، دیگر مستحق مجازات نخواهد بود. شاید این امر یکی از دلایلی باشد که قانونگذار، تعدد نتیجه را ذیل تعدد مادی آورده و احکام آن را در مورد این تعدد لازم‌الاجرا دانسته است.

حال با توجه به تفاوت این دو نوع از تعدد، این سوال پیش می‌آید که معیار تفکیک و تمایز تعدد نتیجه از تعدد معنوی چیست؟ عده‌ای معتقدند: «در تعدد معنوی، پیش فرض آن است که ما با یک فعل روبه رو هستیم، ولی در تعدد نتیجه این امر خود محل بحث است. علاوه بر این، در تعدد معنوی رابطه علیت بین فعل واحد و عناوین متعدد وجود ندارد، ولی در تعدد نتیجه چنین رابطه‌ای وجود دارد». (قیاسی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۸)

در پاسخ به این سوال می‌توان اینگونه گفت که به طور کلی در تعدد نتیجه بایستی رفتار واحد منجر به نتایج مادی متعدد و جرایم متعدد اعم از مشابه یا مختلف شود. اگر نتایج حاصله از فعل واحد، جرم مستقل نباشد، تعدد نتیجه محقق نخواهد شد. (طاهری نسب، ۱۳۸۱، ص ۱۳۷) برای مثال زمانی که شخص انبار متعلق به دیگری را آتش می‌زند (م ۶۷۵ ق.م.ا) و این آتش نیز موجب آتش گرفتن اتومبیل همان فرد که در نزدیکی آن انبار می‌باشد می‌شود (م ۶۷۶ ق.م.ا) در اینجا موضوع جرم که اموال متعلق به دیگری می‌باشد متفاوت و انجام یک فعل منجر به نتایج متعدد می‌گردد. حال چنانچه ۱۰ انبار متعلق به یک شخص را که کنار همدیگر می‌باشند تنها با یک فعل، آتش بزند، تعدد نتیجه به وقوع نپیوسته است؛ زیرا اموال موضوع جرم و به عبارت دیگر مشمول قانون متعدد نیستند و همانطور که گفته شد در تعدد نتیجه، تعدد موضوع یا مجنی علیه وجود دارد، اما هر تعدد موضوع و مجنی علیهی، تعدد نتیجه نیست.

در تعدد معنوی بین فعل و عناوین کیفری یک رابطه‌ی عرضی وجود دارد، یعنی فعل شخص در آن واحد مشمول ۲ عنوان مجرمانه می‌گردد؛ این در حالی است که در تعدد نتیجه، منطقاً رابطه طولی بین فعل و نتایج حاصله وجود دارد که این نتایج ناشی از فعل اولیه و معلول همدیگر می‌باشند، همچنین در تعدد معنوی یک نتیجه مجرمانه اتفاق می‌افتد در حالی که در تعدد نتیجه، نتایج متعدد به وقوع می‌پیوندد.

بنابراین قانونگذار در استفاده از عبارات «رفتار واحدی که دارای عناوین متعدده جرم باشد» و «رفتار واحدی که دارای نتایج مجرمانه متعدد باشد» عامد بوده است؛ چرا که قانونگذار در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ ق.م.ا برخلاف ماده ۱۳۱ این قانون، از وصف «مجرمانه» برای واژه «رفتار» استفاده کرده

است در حالی که در ماده ۱۳۱ که بحث راجع به تعدد معنوی است کلمه «رفتار» را به تنهایی به کار برده است. بنابراین چنانچه از یک رفتار مجرمانه چندین نتیجه مجرمانه دیگر به وجود آید مورد از مصادیق تعدد واقعی است نه معنوی. (جعفری، ۱۳۹۲، ص ۱۹۳)

همچنین در تعدد نتیجه، هر نتیجه مجرمانه مستقل و مجزا از نتیجه دیگر است و در صورت انتفاء یکی، نتیجه دیگر وجود دارد. برای مثال، چنانچه فعل واحدی منجر به قتل شخصی و جرح دیگری شود، در صورت انتفاء جرح، قتل به قوت خود باقی است. اما در تعدد معنوی، زوال یک وصف مجرمانه موجب زوال عنوان دیگر می شود و با انتفاء یک عنوان، کل جرم از بین رفته و عنوان مجرمانه دیگری باقی نمی ماند. به عنوان مثال، چنانچه فعل واحدی واجد دو عنوان خیانت در امانت و انتقال مال غیر باشد، در صورت زوال انتقال مال غیر، خیانت در امانت نیز منتفی است، زیرا «منتقل نمودن به غیر» عنصر تشکیل دهنده جرم انتقال مال غیر و خیانت در امانت (به دلیل انتقال مال امانی) است و در صورتی که این عنصر، مفقود باشد هم عنوان مجرمانه انتقال مال غیر از بین می رود و هم عنوان مجرمانه خیانت در امانت منتفی می گردد؛ در واقع در تعدد معنی، یک عمل مجرمانه صورت می گیرد اما در تعدد نتیجه، جرایم مختلف و ضررهایی متفاوت ایجاد می شود. همچنین در تعدد معنوی الزاماً چند ماده (بیش از یک ماده) از قانون جزا نقض می شود در حالی که در تعدد نتیجه همواره این گونه نیست، به نحوی که گاه بیش از یک ماده قانون جزا نقض می گردد و گاه یک ماده از قانون جزا نقض می شود. (بسامی، وروایی، ۱۳۹۴، ص ۴۹) از اینجا مشخص می شود که اقدام قانونگذار در خصوص اینکه تعدد نتیجه را ذیل تعدد مادی قرار داده است امری کاملاً منطقی به نظر می رسد.

عدم تفکیک تعدد معنوی و تعدد نتیجه نیز منجر به نظریه مشورتی اداره حقوقی شده، به گونه ای که حتی عده ای معتقد به نسخ ماده ۱۳۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ توسط تبصره ۱ م ۱۳۴ این قانون بودند. این نظریه بیان می دارد: «تبصره ۱ ماده ۱۳۴ مصوب ۱۳۹۲ ناسخ ماده ۱۳۱ همین قانون نیست، اصولاً در مواد مختلف یک قانون موضوع ناسخ و منسوخ بودن قابل توجیه نیست و در هر یک از دو مقررات (تبصره ۱ ماده ۱۳۴ و ماده ۱۳۱ قانون مجازات اسلامی) حکم خاصی وضع شده است، ماده ۱۳۱ راجع به تعدد معنوی ناظر به فعل واحد است که عناوین متعدد جزایی دارد مثل فروش مال امانی که هم خیانت در امانت است و هم انتقال مال غیر اما در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ نتایج متعدد حاصله از فعل واحد مدنظر است مثل اینکه کسی با یک عبارت به دو نفر فحاشی کند». (شمس

ناتری و کلاتری و زارع، ۱۳۹۲، ص ۳۳۶)

نتیجه‌گیری

در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ برای اولین بار بحث تعدد جرم در حالت تعدد نتیجه در جرایم موجب تعزیر مورد توجه قانونگذار گرفت و در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ این قانون به بیان حکم آن پرداخته شده است. تا قبل از تصویب این قانون، به خاطر نبود مقرر قانونی، تعدد نتیجه از موارد مورد اختلاف حقوقدانان محسوب می‌شد و عده‌ای آن را ذیل عنوان تعدد معنوی بررسی و تحت احکام خاص آن می‌دانستند و عده‌ای نیز آن را مشمول عنوان تعدد مادی جرم دانسته و قائل به قاعده جمع مجازات‌ها بودند.

در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ این موضوع در تبصره ۱ ماده ۱۳۴ مورد توجه قانونگذار قرار گرفت و با بررسی جایگاه آن می‌توان اذعان نمود که قانونگذار به درستی اقدام به تفکیک تعدد نتیجه از تعدد معنوی نموده است، لیکن قاعده و ملاک خاصی را برای تفکیک این تأسیس ارائه نکرده و از این جهت موضوع هم چنان دارای ابهام بوده و این امر به اختلاف قانونگذار و پاره‌ای از حقوقدانان بر سر جایگاه تعدد نتیجه دامن خواهد زد. چرا که جای تعجب دارد که در این قانون، نهادی که برای اولین بار در سیستم حقوق کیفری ایران بیان شده، شرایط و ضوابط چگونگی تحقق آن تعیین نشده و قانونگذار از نظام احاله استفاده کرده و مجازات تعدد مادی را برای این نوع تعدد در نظر گرفته است. این در حالی است که بایستی حداقل همانند تعدد معنوی به تعریف این نهاد می‌پرداخت نه اینکه تنها مجازات آن را بیان دارد زیرا از اصول اولیه قانونگذاری صراحت بیان و شفافیت می‌باشد.

به طور کلی، قانونگذار در تعدد جرم یا به تعدد فعل توجه می‌کند یا به تعدد نتایج و این امر منافاتی با متعدد ندانستن و اعمال مجازات‌های تشدید کننده نسبت به تعدد نتیجه به واسطه انجام تنها یک رفتار مجرمانه ندارد. الگویی که برای تفکیک این تأسیس می‌توان ارائه نمود، متکی به ویژگی‌های خاص تعدد نتیجه است؛ در تعدد نتیجه یک رفتار مجرمانه بیشتر اتفاق نمی‌افتد و این رفتار منجر به نتایج و ضررهای مادی متعدد می‌شود که این رفتار اولیه اعم از فعل و ترک فعل بوده و می‌تواند به صورت عمدی یا مبتنی تقصیر باشد. همچنین امکان تحقق این نوع تعدد در جرایم مقید و مطلق امکان‌پذیر است. هرگاه هر کدام از این شروط وجود نداشت، ممکن است عمل مرتکب مشمول عناوین جزایی دیگر همچون تعدد معنوی، جرم شامل، جرم مرکب و حتی یک جرم ساده شود.

فهرست منابع

فارسی

- اردبیلی، محمدعلی، (۱۳۹۳)، **حقوق جزای عمومی**، جلد ۳، چاپ اول، تهران: میزان.
- الهام، غلامحسین، (۱۳۷۲)، **مبانی فقهی و حقوقی تعدد جرم**، تهران: بشری.
- الهام، غلامحسین؛ برهانی، محسن، (۱۳۹۳)، **درآمدی بر حقوق جزای عمومی**، جلد ۲، چاپ دوم، تهران: میزان.
- آزمایش، سید علی، (۱۳۸۱)، **تقریرات درس حقوق جزای عمومی**، مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق، دانشگاه تهران.
- باهری، محمد؛ داور، میرزا علی اکبرخان، (۱۳۸۰)، **نگرشی بر حقوق جزای عمومی**، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجلد.
- بسامی، مسعود؛ وروایی، اکبر، (۱۳۹۴)، **تعدد نتایج مجرمانه در فقه و حقوق کیفری ایران**، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره ۱۳، صفحات ۳۵-۶۲.
- جعفری، حسین، (۱۳۹۲)، **تعدد جرم و آثار آن در قانون جدید مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲)**، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، شماره پنجم، صفحات ۱۷۵-۱۹۶.
- حبیبزاده، محمدجعفر؛ علی پور، عادل، (۱۳۹۱)، **تحلیل جرم ایجاد مزاحمت تلفنی**، پژوهشنامه حقوق کیفری، سال سوم، شماره ۶، صفحات ۸۳-۶۱.
- حسینی، سیدمحمدرضا، (۱۳۸۵)، **قانون مجازات اسلامی در رویه قضایی**، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجلد.
- رحیمی، مسعود، (۱۳۹۰)، **تعدد و تکرار جرم در فقه و حقوق**، فصلنامه اصلاح و تربیت، شماره ۱۱۱، صفحات ۳-۴.
- زراعت، عباس، (۱۳۹۲)، **حقوق جزای اختصاصی ۱ (جرایم علیه اشخاص)**، چاپ دوم، تهران: جنگل.
- زراعت، عباس، (۱۳۹۲)، **تمایز حالت تعدد معنوی جرائم از عناوین مشابه**، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۳، شماره ۳، صفحات ۸۷-۶۹.
- ساکی، محمدرضا، (۱۳۹۳)، **حقوق جزای عمومی**، جلد ۳، چاپ اول، تهران: جنگل.
- ساولانی، اسماعیل، (۱۳۹۲)، **حقوق جزای عمومی**، چاپ سوم، تهران: نشر میزان.
- سبزواری نژاد، حجت، (۱۳۹۳)، **حقوق جزای عمومی**، جلد ۲، چاپ اول، تهران: جنگل.
- شامبیاتی، هوشنگ، (۱۳۹۳)، **حقوق جزای عمومی**، جلد ۳، چاپ سوم، تهران: مجلد.
- شمس ناتری، محمد ابراهیم؛ چنگانی، فرشاد؛ رهدارپور، حامد، (۱۳۹۱)، **بازپژوهی جرم مرکب در حقوق کیفری ایران**، فصلنامه آموزه‌های حقوق کیفری، شماره ۴، صفحات ۱۰۸-۸۵.

- شمس ناتری، محمد ابراهیم؛ کلانتری، حمیدرضا؛ زارع، ابراهیم؛ زارع، زینب، (۱۳۹۲)، **قانون مجازات اسلامی در نظم کنونی**، جلد ۱، چاپ اول، تهران: میزان.
- طاهری نسب، سید یزداله، (۱۳۸۱)، **تعدد و تکرار جرم در حقوق جزا**، تهران: دانشور.
- عباسی، اصغر، (۱۳۹۳)، **نقدی بر مقررات تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲**، فصلنامه تعالی حقوق، شماره ۷، صفحات ۱۵۵-۱۷۸.
- فروغی، فضل‌اله؛ رحیمیان، رضا، (۱۳۹۴)، **ارزیابی تعدد مادی جرایم تعزیری در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲**، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هفتم، شماره چهارم، صفحات ۱۷۱-۲۰۳.
- قیاسی، جلال الدین، (۱۳۸۸)، **بررسی وحدت یا تعدد جرم در حالت تعدد نتیجه**، فصلنامه فقه و حقوق، سال پنجم، شماره ۲۰، صفحات ۱۴۸-۱۳۸.
- قیاسی، جلال الدین؛ یآوری، احسان، (۱۳۹۴)، **حکم جرایم مرتبط در جرایم تعزیری**، فصلنامه پژوهشنامه حقوق کیفری، سال ششم، شماره ۱۲، صفحات ۱۵۵-۱۷۹.
- گارو، رنه، (بی تا)، **مطالعات نظری و عملی در حقوق جزا**، جلد ۳، مترجم: نقابت، سیدضیاءالدین، تهران: ابن سینا.
- گلدوزیان، ایرج، (۱۳۹۳)، **محشای قانون مجازات اسلامی**، چاپ دوم، تهران: مجد.
- متین، احمد، (۱۳۸۲)، **مجموعه رویه قضایی (قسمت کیفری)**، چاپ دوم، تهران: رهام.
- میرمحمد صادقی، حسین، (۱۳۸۹)، **جرایم علیه اشخاص**، چاپ هفتم، تهران: میزان.
- نجیب حسنی، محمود، (۱۳۸۶)، **رابطه سببیت در حقوق کیفری**، مترجم: سیدعلی عباس نیای زارع، چاپ دوم، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- نوربها، رضا، (۱۳۸۳)، **زمینه حقوق جزای عمومی**، چاپ یازدهم، تهران: نشر دادآفرین.
- نوروزی فیروز، رحمت الله، (۱۳۹۰)، **حقوق جزای عمومی**، چاپ اول، تهران: میزان.

عربی

- مکی عاملی، محمد، (بی تا)، **القوائد و الفوائد**، جلد ۱، قم: مکتبه المفید.